

Mehmet Harmancı

İSLÂM FELSEFESİNDE
METAFORİK ÜSLÛP

Mehmet Harmancı: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1996 yılında mezun oldu. S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsünde *İslâm Felsefesi* dalında “İslâm felsefesinde siyaset teorisi (*Farabi, Maverdi, Nizamülmülk, İbn Teymiyye'nin siyasetnamelerine göre*)” konulu çalışması ile yüksek lisansını tamamladı (1999). “İslâm Felsefesinde Metaforik Üslûp (*İbn Tufeyl (ö.581/1185)'in “Hay İbn Yakzân” Eseri Örneği*) konulu çalışması ile doktorasını tamamladı (2007).

İSLÂM FELSEFESİNDE METAFORİK ÜSLÛP

(İbn Tufeyl (ö.581/1185)'in "Hay İbn Yakzân" Eseri Örneği)

MEHMET HARMANCI

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 242
İnceleme

Birinci Basım: Mart 2012
© Hece Yayınları

Kapak Tasarımı: Sarakusta
Teknik Hazırlık: Bülent GÜLER

Baskı: Öncü Basımevi
Kazım Karabekir Caddesi
Ali Kabakçı İş Hanı No: 85/2
İskitler / ANKARA
Tel: 384 31 20

ISBN: 978-9944-195-70-6

HECE YAYINLARI
Konur Sk. No: 39/1-2 Kızılay / Ankara
Yazışma: P.K. 79 Yenişehir / Ankara
Telefon: (0 312) 419 69 13
Fax: (0 312) 419 69 14
e-posta: hece@hece.com.tr

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR / 7

ÖNSÖZ / 9

GİRİŞ

FELSEFEDE METAFOR İÇİN

ARKAPLAN VE KURAMSAL SINIRLAR / 13

1. Felsefe ve İslam Felsefesi Açısından

Üslûp ve Önemi / 13

2. "Metafor"un Çeşitli Anlam Haritaları / 17

2.1. "Metafor"un Yakın ve Benzer

Anlamlı Terimlerle İlişkisi / 19

2.1.1. Sözcük Düzeyinde "Metafor"

Çevresindeki Karmaşa / 20

2.1.2. "Metafor"un Kökenbilimsel (*Etimolojik*) Yapısı / 23

2.1.3. Terim Düzeyinde "Metafor"un

Araştırılması Anlaşılması ve Benzerleri ile İlişkisi / 26

2.1.4. İstiare/Eğretileme, Metafor mudur? / 39

2.2. Metafor Nedir? / 50

2.3. Metaforun İşlevi ve Önemi / 55

2.4. İstiare/Eğretileme ile Metaforun

Anlam Alanları ve Sınırları / 58

2.5. Metafor ile Alegorinin Yeniden

Tasnifi ve Anlamlandırılması / 59

I. BÖLÜM

İBN TUFEYL'İN FELSEFESİ: HAY B. YAKZÂN

RİSALESİ'Nİ ÇÖZÜMLEMEYE GİRİŞ / 63

1.1. İbn Tufeyl'in Hayatı, Felsefesi ve

Hay b. Yakzân Risâlesinin Çözümlemesi / 63

1.1.1. Endülüs Tarih ve Mirası içinde

Yeralmış İbn Tufeyl'in

Yaşamı Hakkında Değerlendirme / 66

1.2.1.1. Muvahhidler Dönemi Halife

Ebû Yakub Yusuf ve Sonrası / 67

- 1.2.1 Hay b. Yakzân Risâlesinin Öncüleri
ve Ortaya Çıkışı Bakımından
72 / Felsefe/ İslam Felsefesi Tarihi
73 / 1.2.1.1.Felsefi Metaforik Örnekler İçin Tarihî Süreç
75 / 1.2.1.2. Felsefe Tarihinde Bazı “Metafor” Örnekleri
1.2.1.2.a. Batı Felsefe Tarihindeki Meşhur
76 / Metafor Örneği
1.2.1.2.b. İslam Felsefesinde “Metafor”un
80 / Yeri ve Bazı Örnekleri

II. BÖLÜM

- 89 / **HAY B. YAKZÂN RİSALESİ’NİN ÇÖZÜMLENMESİ**
2.1. Hay b. Yakzân Risâlesi’nin ilintili olduğu
89 / diğer aynı adlı ve benzer içerikli eserler
2.2.Hay b. Yakzân Risâlesi Üzerine Yapılan
98 / Çalışmalar ve Değerlendirmeler
2.3. Risâle’nin Çeşitli Yaklaşımlarla ve
108 / Farklı Başlıklar Altında Çözümlemesi
118 / 2.3.1. Risâle’nin Çeşitli Perspektiflerden Çözümlemesi
2.3.1.a. Risâle’nin Bir Bütün Metafor Olarak
118 / Çözümlemesinden Ne Anlaşılmalıdır?
2.3.1.b. İbn Tufeyl’e ait Hay b. Yakzân Metaforunu
121 / Roman Olarak Okumak Mümkün müdür?
2.3.2. *Hay b. Yakzân Metaforununun* Din-Felsefe
Vahiy-Akıl/ Akıl-İman -Nübüvvet İlişkisi
128 / Bakımından Çözümlemesi
2.3.3. *Hay b. Yakzân Metaforu’nun* Siyaset
141 / Felsefesi Bakımından Çözümlemesi

III. BÖLÜM

HAY B. YAKZÂN RİSALESİ SONRASI

- 151 / **FELSEFİ ENTELEKTÜEL DÜNYA**
153 / 3.1. Felsefi Etkilerine Kısa Bir Bakış
156 / 3.2. Edebî Etkilerine Kısa Bir Bakış
161 / **SONUÇ VE DEĞERLENDİRME**
167 / **KAYNAKLAR**

KISALTMALAR

age	adı geçen eser
agm	adı geçen makale
AKM	Atatürk Kültür Merkezi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFY	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
AÜSBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ay	aynı yer
b	ibn
bkz	bakınız
bs	basım
BÜY	Bilgi Üniversitesi Yayınları
byy	basım yeri yok
c	cilt
çev	çeviri
CÜSBE	Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
der	derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed	Editör
EÜİFD	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜEFD	Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
h	Hicri
hz	hazırlayan
HÜSBE	Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İA	İslam Ansiklopedisi (MEB)
İFAV	İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İÜSBE	İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İÜY	İstanbul Üniversitesi Yayınları
m	miladi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr	Neşir

s	sayfa
S	Sayı
sad	sadeleřtiren
SÜMAM	Selçuk Üniversitesi Mevlana Araştırma ve Uygulama Merkezi
SÜSBE	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV Yay	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk	tahkik
tkd	takdim
tlk	ta'lik
ts	tarihsiz
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb	ve benzeri
vd	ve diğerleri
vs	vesaire
Yay	Yayınları, Yayınevi
YKY	Yapı Kredi Yayınları
Yun.	Yunanca

ÖNSÖZ

“Dil, varlığın evi”yse; kelimeler, kavramlar, terimler de o evin taşı, tuğlası ve kerpicidir. Evin işlevsel ve rahat olmasını sağlamak, rahat kullanılabilir hale getirmek, kurarken kullanılacak malzeme kadar, o malzemelerin nereye, nasıl yerleştirilmesi gerektiğine karar vermekle de alakalıdır.

Bu çalışmanın ortaya çıkışında, varlık evini kuran kelime ve kavramlardan birkaçı üzerine ve kullanım yerleri hakkında sorular sorarak düşünmek büyük rol oynadı. İstiare, eğretileme, metafor birbirinin yerine kolaylıkla kullanılan kavramlar olarak tam bir örtüşme içinde miydi? Sözcük düzeyinden başlayıp cümle, paragraf ve uzun metinler ve anlatılar düzeyine kadar daima birbirinin yerine kullanılmaktaydı. Ama niteledikleri durumların bir metin olarak düzey ve anlamları aynı mıydı? Yoksa Türkçemizin, başka kelime-kavram öbekleri etrafında da örnekleri görülen, özel birtakım halleri nedeniyle mi bu tür bir durum ortaya çıkmaktaydı?

Bütün bu soruların sorulma saiki da yine etrafında hep bir gizem halesiyle yüzünü göstermiş olan ve felsefi üslup içinde özel bir anlatı biçimi olarak karşımıza çıktığını düşündüğümüz *Hay b. Yakzân Risâlesiydi*. Bu *Risâle*, bazılarınca istiare/eğretileme bazen de metafor olarak değerlendirilmekteydi. Bu değerlendirmeler ise hepsini aynı anlamda kullanan, (metafor, istiare, eğretileme) diyen, müelliflerin özgür seçim-

lerine göre belirledikleri nitelendirmeler olmaktan öte bir ayırım ifade etmemekteydi.

Kavramların bir ayırma ihtiyacı olup olmadığının araştırılması uygun görünmekteydi. Dilin bizden istediği konsensüse varabilmek için dilin en küçük biriminden en yüksek ifadesine kadar alanları netleştirmeden, “varlığın evi”ni kurmak üzere, “arsa” bulmanın mümkün olmadığını düşündük. Yaşayan bir varlık olarak dilin sürekli yenileniyor olması, kendisine her gün yeni bir ifade ve söz alanı açıyor olması normaldi. Ancak bu yeniliklerin “yapboz”da yerlerine oturtulmalarıyla, sözcüklerin dil evreninde doğru yerleri bulunmuş olabilirdi.

Felsefi etkinliğin ortaya konulması ve paylaşılabilmesi için yegâne aracın dil olduğu düşünülüp, *felsefi bir risâlenin* anlaşılabilirliği amacıyla öncelikle bu aracın yardımına ihtiyacımız olduğu kabul edildiğinde, mesele, basit bir eşanlamlı sözcükler sorunu olmaktan çıkıyordu. Bir kavramla nitelenen felsefi etkinliğin yüksek örneklerinden olduğunu düşündüğümüz *Hay b. Yakzân Risâlesini* anlamak ve ondan yararlanmak için, öncelikle karmaşık görünen durumu sorgulamak gerekiyordu.

Bu nokta, çalışmamızın başlangıcını teşkil etti. Giriş bölümünde, felsefi üslubun bir parçası olarak yenilikler taşıdığı kanaatiyle yaklaştığımız örnek *Risâlenin* üzerinde araştırma ve düşünmeye başlamadan önce, bu *Risâlenin* nitelendirildiği, metaforik, istiareli, eğretilmeli olma halini açıklığa kavuşturmak ve bu üç kavramı anlamak, ayrıştırmak ya da birleştirmek üzere zemin oluşturmak ve bir karara varmak istedik. Giriş bölümünü bu temel soru ve sorun üzerinde oluşturmaya, bu konuyu araştırmaya ayırdık. Saydığımız kavramları, diğer başka kelime, kavram ve edebî sanatlardan bazıları ile karşılaştırmaya çalıştık. Böylece, birkaç noktadan analizini yapmaya çalıştığımız *Hay b. Yakzân Risâlesinin* başında niteleme olarak hep kullanılan kavramlar kümesinin içinden, hangisinin onu nitelemeye daha uygun olduğunu tespit etmeye gayret ettik.

Birinci bölümde, giriş bölümünde ortaya koyduğumuz veriler ışığında, konumuz olan *Hay b. Yakzân*'ın, ele alacağımız tarzda anlaşılmasına yol açan, felsefe ve İslam felsefesi alanında daha önce verilmiş birkaç eserin, örnek olarak incelenmesine gayret ettik. Ama bu kısma geçmeden önce, bizim inceleyeceğimiz, *Hay b. Yakzân Risâlesinin* müellifi İbn Tu-feyl'in hayatına ve eserine, bu *Risâleyi* anlamak ve anlamlandırmak, çözümlmek için barındırdığı işaretler ve imkânlar penceresinden bakmayı tercih ettik.

İkinci bölüm, *Risâlenin* çözümlenmesi bölümüydü. Burada, hem bu *Risâleyi* aynı adlı ya da benzer içerikli eserlerle karşılaştırmak, hem de *Risâlenin* diğerleri ile birleşen ya da ayrışan yanlarını ortaya koymak gerekmekteydi. Peşi sıra *Risâle* üzerine gelişen literatüre yer verdik. Akabinde, *Hay b. Yakzân*'ın baştan beri netleştirmeye ve örneklemeye çalıştığımız biçimiyle "metaforik" olmasının ne anlama geldiğini tartışmaya sıra geldi. Bunu yaparken, bir anlatının bütüncül bir metafor olarak değerlendirilmesinden, metaforun genel de benzeştirildiği roman türü ile ilintisinin ne olabileceğinden söz etmek gerekti. Daha sonra din-felsefe münasebeti ve siyaset felsefesi bağlamında bu metaforu çözümlmeye çalıştık. Hem metaforik zenginliğin hem de bu *Risâle* özelinde eserin yoğun içeriğinin farkına varmıştık. Pek çok açıdan incelenmiş ve incelenebilir olan *Hay b. Yakzân Risâlesinin* bir düşünce sanatı örneği, bir felsefi söylem biçimi olarak neler vaat ettiğini, felsefe problematiği üzerinden iki konu ile ele almaya çalıştık.

Üçüncü ve son bölümde, bu çalışmaya konu olan *Risâle* çerçevesinde oluşan etkiyi irdelemeye gayret ettik. Doğrudan ve dolaylı etkileri kısmen ortaya konmuş, kısmen de puslu kalmış bu eserin, özellikle felsefi bağlamda oluşturduğu etki dalgasının izlerini günümüze değin sürmeye uğraştık.

Metafor için de *Hay b. Yakzân Risâlesi* için de dibi bulunmaz bir derya benzetmesi, geçerli bir teşbih olabilir. Belki bü-

tün bilgi alanı, bu anlamda dipsiz bucaksız diye nitelense yanlış olmaz. Belki de asıl mesele, okyanusun dibini bulmaktan öte, söz konusu alanda kullanılmakta olan kısmın daha verimli, işlevsel ve iyi kullanılabilmesidir. Deryanın yanında damla misali olan, bilgi evreninde insanın kişisel bilgisinin başka bireylerin bilgi birikimleri ile karşılaşarak, birleşerek ve birikerek yaşam alanında insana daha muhkem bir yer sağlamasını dilemekten öte bir şey, bireyin gücünü aşmaktadır.

Ortaya koyduğumuz çalışmanın, varlık evreninde, dil evinde, bilgi okyanusunda, felsefe yolunda küçük de olsa bir katre olmasını ve mütevazı bir katkı olarak felsefe evrenine katılmasını temenni ediyoruz.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, büyük desteğini ve katkılarını esirgemeyen danışman hocam, Sayın Prof. Dr. Hüsameddin Erdem beye müteşekkirim. Daima desteğini gördüğüm Prof. Dr. İsmail Taş bey'e, edebiyatla ilgimi akademik düzeyde geliştirmeme yardım eden ve hep dostane yaklaşımlarıyla katkı sağlayan Prof. Dr. Mehmet Tekin bey'e, İslam felsefesine ilgimizi önce kitaplarıyla kamçılayan sonra da tanışmak mutluluğuna erdiğimiz Prof. Dr. Mehmet Bayraktar hocamıza, yapıcı yaklaşımıyla işimizi kolaylaştıran Prof Dr. Naim Şahin bey'e de medyûnuşükranım. Ayrıca, bu süreçte fikirlerinden ve tavsiyelerinden istifade ettiğim –erbâbının takdir edeceği üzere hepsinin adını saymaya kalksak kabarık bir liste oluşturacak kadar çok– diğer bütün hocalarıma, arkadaşlarıma ve emeği geçen herkese teşekkür ederim. Bir de kitabı basmak lütfunda bulunan İbrahim Çelik ve Abdürrahim Karadeniz beylerin şahsında Hece Yayınları ve çalışanlarına teşekkür etmeliyim.

Mehmet Harmancı
Konya 2007

GİRİŞ

FELSEFEDE METAFOR İÇİN ARKAPLAN VE KURAMSAL SINIRLAR

1. Felsefe ve İslam Felsefesi Açısından Üslûp ve Önemi

Sözlü ya da yazılı felsefi söylemin bir parçası olarak tezler ileri sürmenin zor yanlarından birisi de, kullanılacak kelime, kavram ve terimlere son derece dikkat etme zorunluluğu olsa gerektir. Zira kullanılacak her terimin öncelikle hangi anlamda orada yer aldığı netlik kazanmamışsa, ortaya çıkacak metinde açıklık kazanmayan hususlar olabilecektir.

Bu noktadan bakarak öncelikle değinilmesi gereken şey, başlıkta yer alan “üslûp” kavramının hangi bağlamda kullanılmaya çalışıldığının açıklanması olacaktır.

Atasözünde yer aldığı üzere “Üslûb-i beyân aynıyle insandır.”¹ Dolayısıyla düşünmeye, burada sözü edilen “üslûp” ile başlanabilir. Bu ifadede, “üslûp” insanı şekillendiren, sadece düşüncelerini değil, tavrını, tarzını, hatta yaşama bakışını da ifşa eden bir araç olarak anlaşılmalı, anlatılmış ve “söz söyleyiş tarzı” anlamında kullanılmıştır. Gündelik dildeki ilk katmanda anlam böyle anlaşılabilir, kelimenin an-

¹ Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Özdemir Yay., Ankara, 1994, s. 193.

lamı bu kadarla bitmemektedir. Kavramın dilimize ilk girdiği noktadan yani Osmanlı Türkçesinden bakıldığında şöyle kullanıldığı görülmektedir:

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat' te, "Üslûb, 1. tarz, yol, biçim, usul; 2. ifade yolu" diye kaydedilmiştir.² Kâmus-ı Türkî müellifi Şemseddin Sami ise, "Tarz, usul" olarak kelime anlamını verirken, edebî bağlamında "ifade tarzı" olarak anlaşılmaması gerektiğine işaret etmiştir.³ Bu açıklamalardan hareketle araştırma sürdürüldüğünde, üslûbun; anlam katmanları, kullanıldığı yer ve disiplin bakımından daha geniş anlamlar kazanmakta olduğu görülür.

Üslûp, sanatçıya özgü, sanatın icra biçimi / yöntemi olarak ifade edilebilir. Başka bir anlatımla üslûp, -nakış, resim ve diğerleri gibi- sanat dallarında eserini sanatçıya özgü kılan ve eserin aidiyetini erbabınca malum hale getiren bir nokta olarak tanımlanabilir ki, bu tanımda bireysel boyut öne çıkmaktadır.

Burada, bu konuya başka bir bakış açısı kazandırabilecek ve bir kitabın ismi olan "*Tercîhu Esâlîbi'l-Kur'an alâ Esâlîbi'l-Yûnân*" terkiibini de değerlendirmek yararlı olacaktır. Zira Yunan Felsefesi karşıtlığını yine felsefe üzerinden kuran *es-San'ânî*, bize üslûp kelimesinin felsefi yönünün de bulunduğunu göstermeye çalışmıştır.⁴ Üslûp kavramı, bu eserin isminde bir yöntem farklılığı olarak vurgulanmaktadır. Üstelik bu kavram, iki şeyin birbirinden tamamen ayrılmasını, hatta zihni bir farklılığın net olarak ortaya konulmasını da ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Ayrıca bu kullanım biçimini, düşüncenin izlediği yolun iki farklı kültür ve medeni-

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1999, s. 1129.

³ Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul, 1992, s. 113.

⁴ Muhammed b. İbrahim es-San'ânî, *Tercîhu Esâlîbi'l-Kur'an alâ Esâlîbi Yûnân*, Beyrut, 1984.

yet arasında farklı tezahürü ve yine bu tezahürü ortaya çıkaran unsur olarak görmek de mümkündür.

Tarz ve usûl temelinde anlam kazanmış olan bu kelime, bir yandan kavramlaşarak, sanatçının / edebiyatçının kendine has tavrını; düşünce akımları, okulları arasındaki temel yaklaşım nüanslarını oluşturan yöntem farklarını ve bir disiplinin terminolojik yaklaşımını ayrıştıracak ve içerecek anlamlar kazanabilmektedir. Öte yandan kültür ve medeniyetlerin düşünüş ve ifade ediş temelindeki net ayrımları belirtmek üzere kavramın değişik kullanımları da görülmektedir.

Örneğin *Edebiyatta Üslûp Üzerine* adlı eserinde Ahmet Çoban şöyle demektedir: “*Edebiyat terimlerinin çoğunda olduğu gibi, üslûbun da efradını câmî, ağyarını mânî bir tanım yoktur; birçok tanım denemeleri vardır. Ancak bunların hiçbiri, üslûbun tam ve kesin bir ifadesi olmamakla birlikte, her biri onun çeşitli yönlerini tanımamıza yardım edecek niteliktedir.*”⁵ Ardından edebiyatta “üslûp” kavramının serimini yapıp izahına girişmekte, edebiyat bağlamında bu kavramlaştırmadan anlaşılacak nihaî yorum olarak şunları kaydetmektedir: “*Üslûp; belli bir görüş, duyuş ve birikime sahip olan sanatçının hayatı boyunca edindiği tecrübe ve tavırlarla seçtiği konuyu, biçim ve içeriğin belirlediği vasıta ve yöntemler kullanarak kendisine has bir biçimde ördüğü kelimelerle anlatmasından doğan bir edebî değer unsuru ve ölçüsüdür. Kısacası, sanatçı yanında eseri ne ise, eser yanında üslûp odur.*”⁶ Çoban, böylece edebî bağlamda hem üslûbun bireyselliğini bir kere daha vurgulamakta hem de eserin ayrılmaz bir parçası ve belirgin bir özelliği olarak üslûbu ortaya koymaktadır.

Üslûbun felsefedeki kullanımında ise karşımıza çıkan kavramsal çerçevenin, yukarıda sıralanan anlamlarla kesişen bir alana sahip olmakla birlikte yeni ve kendine özgü net bir içeriğe sahip yanlarının da olduğu söylenebilir.

⁵ Ahmet Çoban, *Edebiyatta Üslûp Üzerine*, 1.bs., Ankara 2004, s. 13.

⁶ Ahmet Çoban, *age.*, s. 16.